

INSTRUMENTS MUSICALS TRADICIONALS CATALANS

I. LA GRALLA

«¡Ja vé Polsseguéra!... ¡¡Pas, obríu pas!!... Saludém en carinyo al taumaturg prodigiós, que al sò del traninà de la seua dolçaina, fa desapareixe l'aliacrà i tots los fills de la tristesa.

»Obríu pas i admiréu al home gran, al gèni portentós que té la virtud d'espargí arréu, lo contentament i l'alegría, aventant penes i allunyant mal de caps.

»¿Qué valen tots los filósofos i alquimístes i llegendós, en les seues lleis i sabiduries i fórmules prometedores de la humana felicitat, comparats en Polsseguéra i la seua màgica dolçaina?...

»¡Oh Polsseguéra!... ¡¡Oh vatros, dolçainés tots, que en un petit tronquet de avercoqué foradat, i una llengueta de canya, alegréu el mon, fent ballà als pòbles, al so que voleu tocarlos... Salve!!»

Joan MOREIRA, Del folklore tortosí, 1934

Amb aquest article encetem una primera sèrie dedicada a tres dels instruments musicals tradicionals que han estat essencials a Catalunya: la gralla, el flabiol i el tamborí i la desapareguda cornamusa o sac de gemecs.

Tots tres formaven una de les agrupacions de la primitiva cobla de ministrils que fins a finals del segle XVIII s'encarregava de les ballades de plaça interpretant els contrapassos, les sardanes curtes, els entrants i algun altre ball local. [1]

L'actual cobla de sardanes és el resultat extraordinari de l'evolució d'aquesta formació instrumental de plaça, de carrer. Un conjunt per a fer música a l'aire lliure, i per a això cal una sonoritat global forta i, a la vegada, rica. No hem de confondre la gralla, que és el motiu d'aquest escrit, amb el grall o grai de la cornamusa, ni amb les xeremies usades també en la cobla de joglars o ministrils. [2] Les xeremies, usades a Europa a partir del segle XIII i que foren un dels primers instruments a tenir família pròpia, són els models remots dels nostres tible i tenora de la cobla de sardanes.

Creiem que tots tres: gralla, grall de la cornamusa i xeremies, eren emprats en aquesta agrupació al costat del flabiol i el sac de gemecs. I possiblement existien i convivia en totes les seves possibles variants i transformacions (tarota, caramella, grall, xeremia...) segons la zona o comarca en què es movia la cobla, la categoria d'aquesta, la funció o l'especialització del grup, etc.

La dolçaina de València i Alacant, la *dulzaina* de les terres castellanques i aragoneses i la *gaita navarra* d'Estella són els instruments germans de la nostra gralla. Cada un ha seguit un procés vital diferent, però tots han estat imprescindibles fins fa pocs anys en les festes i els balls del poble.

Al nostre país, la gralla s'ha conservat més i millor a les comarques amb tradició castellera: el Tarragonès, l'Alt i el Baix Camp, tot el Penedès i el Garraf. Actualment, en les festes majors d'aquestes localitats, la gralla compleix un paper molt destacat. A primeríssima hora i amb el mateix sol, surt en la cercavila anomenada Matinades. Després la trobem, compartint la feina amb el flabiol, en les danses i els balls de gitanes, bastons, pastorets, figuetaires, cercolets, moixiganga, etc. I l'escoltem, també, en el concert i en els balls o «saraus» de tarda i de nit.

Antigament, i dins l'església, es tocaven diverses tonades solemnes. Entre aquestes es recorden el Toc d'Adoració i el d'Ofertori, on dues gralles sense tabal ressonaven en el moment d'«alçar Déu». El bisbe de Tarragona, pels volts de l'any 1946, va prohibir l'ús d'aquests instruments dins el temple: ja no podem escoltar més el Toc d'Ofertori. [3]

Hi ha també una altra tonada solemne difícil de sentir avui dia, és el Toc de Processó. La processó de Sant Fèlix, a Vilafranca del Penedès, una processó sense capellans i que avui ja és una cercavila festiva, no propicia l'execució de tonades «llargues» (en el sentit de melodia rica i pas lent, reposades) i sí, en canvi, la infiltració de músiques estranyes, sobretot pel que fa al caràcter de la gralla. En la processó d'aquest any, amb més d'una dotzena de colles de grallers i dolçainers, només dues intentaven fer viure, entremig dels petards i els escandalosos trabucs, el magnífic Toc de Processó.

Per altra banda, el Toc de Castells és la tonada més peculiar, fresca i llampant de les gralles, indispensable en l'elevació dels castells o torres humanes. I és un exemple claríssim i viu de les mutacions que pot sofrir una música transmesa oralment. [4]

Què és una gralla? Quin és aquest instrument amb nom d'ocell?

La gralla és un instrument de vent, de bufera. El seu cos és de fusta, amb forma tronco-cònica. Es fa sonar amb la vibració d'una doble llengüeta de canya —l'inxa— que el graller manté oprimida entre els seus llavis, com el tible de la cobla o l'oboè de l'orquestra.

Hi ha dos tipus bàsics de gralles:

a) La gralla curta o seca, que fa uns trenta-quatre centímetres de llarg i té set forats que són tapats directament pels dits del graller (l'un és el polze: detall que diferencia aquest tipus d'instrument de les xeremies del Renaixement).

b) La gralla llarga, que porta claus de metall, o sia unes palanquetes que ajuden els dits a tapar i destapar forats. Pot dur dues o més claus, que allarguen l'extensió musical de l'instrument abaixant-lo en una sexta com a màxim i també faciliten l'execució de diverses alteracions. [5]

Ens aturem una mica en les inxes. Cal distingir els dos tipus usats avui pels grallers, ja que conformen uns estils diferents de fer sonar l'instrument en base al timbre sonor propi que donen:

a) Inxa tradicional de gralla, usada per tots els vells grallers i algunes colles joves. És de fabricació personal. No es fan en sèrie. Utilitza més el cos, el moll de la canya, que no l'exterior. És més voluminosa i de so més dolc: timbre més apagat i intensitat menor que l'altre model.

b) Inxa de tenora, del mateix tipus usat pels músics de cobla. És més petita i diferent de forma i el seu so és més potent i més brillant (ric en harmònics alts). La forma s'obté forçant la curvatura de la pala o llenca de canya, al contrari del sistema seguit en l'inxa tradicional, on la forma s'aconsegueix rebaixant, esculpint, una pala més ampla.

Referent a l'afinació, la gralla curta o seca dóna, amb inxa de tenora, les notes reals següents (lleugerament baixes respecte el LA3 de Hz.): del sol-2 al sol-4, dues octaves de tessitura màxima. De sol a sol, com els pagesos.

L'origen de la gralla és incert. Es fa difícil parlar de les primeres fonts de qualsevol manifestació humana, i en aquest cas, la gralla sembla una eina, un producte, amb moltes influències i ramificacions.

L'estudiós A. Baines [6] parla dels pobles antics del continent euroasiàtic com els primers fabricants d'instruments d'inxa. I pel que fa a l'entrada a la península, hi ha dues teories: a través de la cultura greco-romana o a través dels àrabs. Possiblement, totes dues hipòtesis es complementen.

És lògic de pensar que les primeres gralles eren sense claus. En una època determinada, però, la necessitat d'ampliació del repertori va influir decisivament en la seva transformació. És significatiu de veure com, a partir de la meitat del segle passat, molts instruments d'inxa varen sofrir unes modificacions coincidents. La «primitiva» tenora de Pep Ventura va adquirir la tessitura i l'afinació actuals amb el mecanisme de tretze claus. [7] La *dulzaina* castellana es convertí en cromàtica i amplia en una tercera menor la seva extensió. [8]

A requeriment dels mateixos grallers, es van afegir claus a les gralles, però el so timbrat de les curtes sembla, per a molts, més reeixit que el so nasal de les gralles llargues amb massa claus. Els castellans d'abans de la guerra ho comenten: «...també recordo que les gralles que nosaltres preferíem eren les seques, a l'antiga, sense claus. Va costar-nos molt acostumar-nos a les modernes.» [9]

No hi ha, evidentment, una regla establerta, però sembla que les colles de grallers són formades per dues o tres gralles i un timbaler. En la darrera dècada s'han fet intents d'agrupacions amb sis o més grallers i dos o tres timbalers, i encara que resulta més descansat per als sonadors i dóna un so més potent i ple, aquest tipus de formacions més o menys multitudinàries provoca un augment extraordinari dels problemes de conjunció rítmica i d'afinació tot donant una pasta sonora amb poc detall (definició) i massa enrenou.

Del timbal, o tabal, company inseparable de les gralles, en parlarem poc en aquest article perquè pensem dedicar-hi un treball a part, juntament amb d'altres instruments catalans de ritme i percussió.

Els Feliu: una colla d'abans

Dotzenes i dotzenes de colles de grallers han bastit milers de castells pertot arreu i han fet trontollar els envelats de les festes majors. Aquestes colles són d'èpoques diferents, però els noms evocuen uns temps llegendaris: els Triquelis, els Matrículs, els Casimirus, els Romeies, els Camats, els Capblancs, els Pelegrins, els Astons, els Feliu, la colla de Puigpelat, els Macaris, els Trips, els Fugots, els Pelfort d'Igualada, els Parets-Miquel, els Sabaterets, etc.

Molts homes també assolien per si sols una fama que, encara ara, fa posar la pell de gallina als nostres avis: en Francàs (Antòn Claramunt, el millor timbaler), en Ramón de Masllorenç, el Leiandru, en Cintu de Puigpelat (encara viu), en Quico del Curdó, l'Astó, en Joanet Gitano, el Ros de les Cabanyes, en Jan de Puigpelat... Qui en dóna més?

El grup de grallers «Els Feliu», a Sitges, l'any 1956. Carles Arlà, Macari Domingo i el tabaler Marcellet de Llorenç (d'esquerra a dreta)

Per escodrinyar una mica la vida d'aquestes colles mítiques hem fet una visita a un fill i nét de grallers, i així podem recordar un grup: els Feliu del Vendrell. Parlem amb J. Domingo, de cinquanta sis anys i graller per tradició familiar:

«Abans de la guerra, el meu pare —Macari— estava de primer graller a la colla dels Feliu, amb Carles Arlà fent la segona veu i els dos germans Feliu: en Pere, que feia de baix, i en Joan, el tabaler. Tots amb gralles de quatre o de cinc claus.

»El meu pare no sabia gens de música. En Pere Feliu tampoc, però aquest, en canvi, tenia una gran facilitat per a inventar-se els balls: masurques, xotis, passos dobles... Venia qualsevol dia d'assaig a casa de l'Arlà dient: "Nois, ja tinc un periconet! L'he fet avui mateix, plegant olives."

»En Pere li cantava les noves tonades i l'Arlà mateix les escrivia i les arranjava. L'Arlà sabia una mica de nota i aquí hi posava un bemoll, allà un "sostenidu", i després els tres grallers ja estaven a punt per assajar tantes hores com fes falta!

»S'ho feien tot ells, amb una gran intuïció. Comentaven: "Els músics no hi entenen." Volien dir que ells "tenien" l'essència de la polca i del valset. I els sortien les tonades treballant al camp. Pagesos i grallers. Ara tot ja són còpies!

»Quan anaven a fer concert tocaven un gran repertori, de tot, perquè la gent ho anés coneixent. Has de pensar que en les festes majors d'abans, i en les d'ara en els pobles petits, el concert era molt més important que el ball. Era l'esdeveniment per excel·lència. Hi anava tothom: joves, grans i vells! I després en el sarau, de tarda o de nit, tocaven totes les seves peces. I no copiaven res de les orquestres!

»Recordo que tenien una competència aferrissada amb l'altra colla capdavantera de la comarca: els de Puigpelat. Formaven la colla en Jan de Puigpelat, el Ros de les Cabanyes, l'Anton Fideu de Vilardona i el Janet de l'Aleix. Els dos grups rivals es trobaven per les festes de Sant Bartomeu a Sitges. En arribar el vespre, i després de tocar tot el sant dia, s'instal·laven de costat: els Feliu a ca la Rosa i els de Puigpelat a cal Julian. I se les fotien...! Ja no paraven. Ara l'una, ara l'altra, cada colla anava sonant totes les noves tonades del repertori en un concert extra, sota la lluna d'agost, que podia durar més de dues hores, voltats d'un públic embadocat.

»Podríem explicar tantes històries...! Els primers que van fer "coses grans" van ser els Casimirus, on tocava en Ramon de Masllorenç, el millor graller de tots».

Una mica d'història

La gralla tingué la seva època d'or en el pont dels dos segles: entre 1880 i 1930. Les orquestres d'aquell temps eren formades, normalment, per onze músics: quatre violins, dos clarinets, una flauta, dos cornetins, un fiscorn i un contrabaix. Resultaven excessivament costoses per a molts municipis. Era molt més assequible llogar, per a les festes majors, una colla de grallers que s'encarregava de tota la música.

Aquesta forta demanda va provocar la creació de molts grups, alguns d'ells constituïts per homes amb coneixements musicals. És en aquest moment que l'instrument adquireix un gran prestigi i una qualitat envejable.

La influència i l'èxit de la música italiana feien que els nostres grallers interpretessin, en els concerts, les àries de Verdi al costat de les peces de Clavé. I si repassem les partitures manuscrites que ens han arribat, veiem en aquelles colles de grallers una preocupació com a instrumentistes.

Un exemple claríssim de l'empenta d'aquest grups és la història dels Capblancs: un pare, Josep, i dos fills, Joan i Ventura Company, amb l'amic Josep Gallofré. Era la colla del Vendrell que va fer furor entre els anys 1908 i 1925.

La seva dedicació era plena i tenien molta feina i fama. Començaven a tocar pel mes de maig i no acabaven fins l'octubre. Moltes vegades estaven dues setmanes fora de casa. Talment, que van perdre les collites dels anys 1918, 1919 i 1920! Anaven a tocar fins a Gandesa, àdhuc fins a Batea (prop de terres valencianes). Saltaven, literalment, d'un poble a l'altre i els anaven a buscar en carro.

La decadència de la gralla va començar després de la Primera Guerra Mundial, amb l'arribada dels primers quintets i sextets de jazz al continent.

La influència i el predomini dels Estats Units sobre els gustos i les modes a Europa es van escampar com una taca d'oli a través de París, en aquell moment la capital cultural europea. Tothom imitava els aires que venien de fora. Nous ritmes i balls s'imposaven amb una força inesperada. És l'època dels «discos de pedra». Les orquestres van canviar d'instruments. I les petites i noves formacions de cinc i sis músics (les orquestres «de xarleston») ja resultaven més econòmiques.

El nou so aconseguit amb la incorporació del *jazz-band* [10] desgavellà tots els envelats i balls de festa major de tot el país. Alguns grallers van canviar la gralla pel cornetí, el clarinet o la mateixa bateria o *jazz-band*.

La situació era irreversible i els mateixos fills de grallers van veure molt difícil la supervivència en aquest camp.

Del grup dels Capblancs sabem que tots ells sabien solfa, tocaven d'altres instruments de l'orquestra i no van tenir cap inconvenient a deixar la gralla, definitivament, per formar un sextet: el grup Great Jazz, amb uns altres companys músics.

La guerra civil va rematar aquest procés de caiguda en picat.

La gralla perd el seu prestigi abans aconseguit i només poden sobreviure uns pocs grups. En un article de l'any 1952 i amb el títol alarmant *¿Está desapareciendo una institución tradicional?*, Pere Català i Roca es queixa del panorama descoratjador del món graller. Esmenta quatre colles existents i comptabilitza, en total, tretze grallers i set timbalers..." [11]

El sol sembla que torna a sortir pels anys setanta. Coincidint amb un moviment molt general de retrobament de les identitats de cada país a través de les pròpies tradicions, cultura, festes, música, etc, s'inicia un desvetllament popular i una sortida a carrers i places.

Surten noves colles de castells: els Joves de Valls, els de Sitges, els Bordegassos i els de Mar a Vilanova i la Geltrú, els d'Altafulla, els Nois de la Torre, els Brivalls de Cornudella... Aquestes colles, formades entre l'any 1971 i el 1976, i unes quantes més que neixen a partir de 1978, han creat una necessitat de grallers i timbalers i han generat un nou ressorgiment en el món de la gralla. S'han fet sonar els vells instruments mig arraconats i n'han sortit nous constructors: Romero a Gavà, Palmerar a Vilanova i la Geltrú, i Argent a Cervera.

Palmerar, un fabricant de gralles (Vilanova i la Geltrú)

Al costat de la petita i familiar fàbrica de sabons Orri hi ha instal·lat el taller d'on surten totes les gralles Palmerar.

El que segueix són extractes d'una conversa informal en la qual participen Xavier Orriols i Paquita Roig (tots dos grallers, músics de banda i cobla, i investigadors de la història i les tradicions del Penedès), Pau Orriols (músic i constructor de flabiols) i el qui signa l'article:

«Els començaments

»En aquestes contrades el moviment de cultura popular es va fer en diversos fronts, era molt ampli, i la gralla només va ser un element més que s'hi va sumar. Aquesta revifalla va començar a principis dels setanta.

»La formació de la colla de castells Els Bordegassos, l'any 72, va ser decisiva. El fet casteller va promoure moltes iniciatives. Recordo que en el mes d'agost d'aquell any vam construir els gegants de la Geltrú, quan jo encara no tocava la gralla, i a la inauguració es va fer venir la colla sitgetana dels Marcets.

»Després vam començar a tocar amb els castells. El mestre de tots nosaltres ha estat en Salvador Musté. Recordo que només teníem unes dolçaines de castanyer, fetes a València.

»Mentrestant, a Sitges també tenien problemes d'instruments. En Blai Fontanals, que té tota una escola de grallers, va anar a veure el fabricant d'instruments de cobla, Romero, perquè es posés a fer gralles.

»Pel nostre cantó havíem fet visites al famós constructor Pardo, de la Bisbal, però, noi!, hi va posar massa inconvenients. Has de pensar que també teníem el greu problema de les canyes, les inxes. El tipus de canya usat pels grallers vells era molt difícil de fer i ningú no volia ensenyar-ho. Era considerat un secret.

»Vàrem estar, de 1973 a 1976, tres anys escorcollant, mirant i buscant les gralles velles, prenent mides, fent croquis, intentant engrescar algun torner...

»Mentrestant havíem contactat amb altra gent (en Fèlix Sàbat de Vilafranca, en Jaume Arnella d'El Sac, etc) i s'organitzaren unes trobades de grallers. La primera es va fer a Canyelles i hi discutírem els nostres problemes: les músiques, el repertori, els instruments, l'afinació, les inxes, etc. Hi venien molts grallers: els vells del Vendrell, gent d'Altafulla, de Cornudella, la colla d'en Blai de Sitges i d'altres.

»Una revista i la primera gralla

»De les primeres trobades varen sortir dues iniciatives molt importants: publicar una revista i construir-nos els instruments.

»La revista va veure la llum el mes de desembre del mateix any 1976, amb el nom de "Gralla". Teníem cinc-cents subscriptors i en vàrem fer vuit números. Va solucionar una part dels problemes més greus: ampliar el repertori graller donant a conèixer noves fonts.

»La segona iniciativa va tirar endavant arran d'una promesa que vam fer en Josep M. Porta i jo [Xavier Orriols]: "Per Reis tindrem gralles noves!" Es va treballar molt dur per muntar un taller, instal·lar-hi un torn, buscar els mandrins i les eines, etc, fins al mes d'abril següent, que va sortir la nostra primera gralla.

»Les vam batejar Palmerar, que és el nom del barri on vivim. En mig any havíem posat en marxa el taller! Jo tenia un contingent de fusta de cirerer de la meva feina anterior com a escultor, i de cirerer les vam fer. Aquesta primera gralla era feta d'una barreja de molts models i el mandrí encara no tenia les mides exactes, però estàvem entusiasmats. Crèiem que era la millor gralla del món!

»Fèiem un forat i la provàvem, després l'altre, i l'altre... Quina emoció! Sonava!

»Teníem encara el mite de la fusta de ginjoler, difícil d'aconseguir. Vam treballar, doncs, amb molts altres tipus, sense gens de por de fer experiments per trobar sonoritats distintes. Les hem fetes de cirerer, bobinga, perera, urundai, cedre, boix, noguera, palissandre, blada...

»El món de la gralla, avui

»Com veig el món actual graller? Es difícil analitzar-ho. Però faig una clara distinció entre tres tipus de sonadors de gralla: primer, hi ha una colla de neòfits interessats per les festes populars, els instruments i per moltes coses en general de tot el país. Segon, un bloc de grallers tradicionals, que han viscut aquest desvetllament d'una manera directa a les seves comarques. És el cas d'Altafulla o Vilafranca i les colles de castells. En el Vendrell passa un fenomen curiós: és l'últim reducte dels vells grallers i no n'hi ha pas de nous.

»I en tercer lloc, els grups d'animació al carrer, els grups para-teatral, titellaires, etc, que tenen tota una altra concepció: el que abans podien fer amb un saxo, ara ho fan amb una gralla. Retroben un instrument "popular" de sonoritat potent (amb inxa de tenora) i, a la vegada, econòmic.

»Però, fixa-t'hi: de grallers n'hi ha molts, centenars, però quan has de llogar-ne un per a un afer concret, això es redueix molt. I segons la mena de feina que sigui, ja només et queda mitja dotzena per a triar. O sigui que, de grallers disposats a tot, n'hi ha pocs. Ara, gent que toca la gralla, molta. Grups conjuntats, amb un tabaler que funcioni, grallers que puguin resoldre una festa major..., tot això ja és

més difícil de trobar. I es dóna més en les comarques en què hi ha hagut una certa tradició i la gent es prepara, i hi veuen, fins i tot, un vessant professional.

»Abans el graller era, bàsicament, pagès. D'un estament rural. Socio-econòmicament, tot això lliga molt, encaixa perfectament, perquè ells tenien un mitjà de vida tancat: s'autoabastien. El diner de la gralla, en canvi, era líquid. Això portava a una professionalització i el graller era respectat com a músic. Però aquesta situació és irrepètible. Ara estem en un moment perillós, on triomfa l'estil "patxanguero", és un període difícil...»

Final obert

Aquí acaba aquest escrit. Queden, encara, moltes històries per conèixer i molts problemes per tractar, però hem de ser els mateixos grallers els qui els ventilem:

El moviment s'estén per tot el país: Mataró, Vic, Terrassa, Manresa. Gràcia, l'Hospitalet de Llobregat, Girona, Ripollet, Cornellà, Valls, Reus, etc. Calculo, pel cap baix, que som més de 250 grallers i timbalers: vells i joves, tradicionals o sobrevinguts.

Hi ha una revifalla de festes majors amb els seus balls al carrer, gegants, bestiari, diables, grups nous, músiques noves, barreja de tonades...

Hi ha hagut una «febre de gralla» que, en part, respon també a un efecte-moda. Cal, doncs, afermar el terreny.

Cal reconèixer l'estil i el so dels vells sonadors. Retrobar per reinventar. Així com reutilitzar l'inxa tradicional, sense renunciar l'inxa de tenora. Experimentar...

En què s'ha avançat de les primeres trobades de grallers en la tardor del 76?

És a la impremta un mètode global d'ensenyament de la gralla (posat a punt per Paquita Roig i Xavier Orriols), però continuem sense revista, sense trobades serioses, sense compartir obertament les idees.

Hi ha una riquesa instrumental no explotada plenament. En les gralles llargues, en les percussions (timbals, castanyoles, etc), en el flabiol...

Hem d'aprendre a engrescar els investigadors especialistes (els etnomusicòlegs) perquè ens ajudin a entendre allò que s'ha fet, allò que fem, i ens donin material i eines per a construir.

RICARD CASALS i ALEXANDRI
(Barcelona, abril - setembre de 1981)

(Amb la col·laboració de tots els qui han participat en les enquestes i converses, i amb un agraïment especial a Pau Orriols, amb el qual vam començar, fa quatre anys, a recollir informació i a visitar els vells grallers)

*(Publicat a la revista CANYA! QUADERNS DE CULTURA POPULAR, Número 0.
Consell redactor: CERCUP. Barcelona, 1981)*

NOTES

[1] Cobla també anomenada «de tres quartans».

Ref.: Lluís ALBERT, *La sardana*, vol. II, «El fet musical», Barcelona, 1972, p. 31.

[2] Encara que podem trobar aquestes dues paraules —joglar, ministril— aplicades indistintament per a designar un músic, cal recordar que el pas de «joglar» a «ministril» s'efectuà lentament a partir del segle XIV, quan a les corts començà l'exclusió dels músics-joglars, veus del poble, per escoltar només la música escrita en partitura i tocada per músics a sou. El músic, entre els segles XIV i XVI, passa de nòmada a funcionari. (Ref.: J. ATTALI, *Bruits*, 1977.)

[3] Informant: Albert Jané, «Carbassó», del Vendrell.

[4] Segons Jaume Vidal, «Carboner», del Vendrell, Pau Casals reunia tots els grallers i, amb un petit sou, els feia assajar per «unificar» el Toc de Castells i polir-lo. Per altra banda, Paquita Roig, de Vilanova, estudia les variacions operades en els distints tocs recollits, antics i actuals.

[5] Moltes de les gralles que hem trobat (amb claus) semblen construïdes per Onofre Pomar, del carrer del Carme, Barcelona, mort pels volts de l'any 1930. Encara que el luthier Parramón té els seus dubtes i creu que molts dels instruments marcats per Pomar (clarinets, violins...) eren de procedència francesa. Ref.: d'una conversa i del seu llibre *Historia del violín*. Barcelona 1973, pp. 37-38.

[6] A. BAINES, *Woodwind instruments and their history*, Londres, 1977.

[7] Modificació deguda, principalment, al constructor A. Turón, de Perpinyà. Ref.: Aureli CAPMANY, *La dansa a Catalunya*, vol. I, p. 101.

[8] Modificació promoguda per Ángel Velasco, de Valladolid, mestre del dolçainer i investigador Agapito MARAZUELA, segons ho explica aquest en el seu llibre *Cancionero segoviano*, pp. 13-14.

[9] Ref.: BLASI i VALLESPINOSA, *Els Xiquets de Valls*, 1948, p. 80.

[10] *Jazz-band*: curiosa transferència del nom de la formació orquestral, «banda de jazz», a un dels seus elements més representatius i nous: la bateria de timbales i platets.

[11] P. CATALÀ i ROCA, *Revista Destino*, núm. 792, octubre 1952.

*****